

Відгук офіційного опонента на дисертаційне дослідження Оксани Михайлівни Свириденко «Епістолярій українських письменників-романтиків: проблематика, жанрові особливості та поетика», подане на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук (спец. 10.01.01 – українська література)

Поява перших листів українських письменників-романтиків за датуванням майже збігається з початком використання заклеєним конвертом – це 1820-ті рр. На цей час уже з'явилася «Грамматика малороссийского наречия» О. Павловського, збірка українських пісень Миколи Цертелева та «Малороссийские песни» М. Максимовича, балади П. Гулака-Артемовського.

Українські письменники досить швидко почали засвоювати й розвивати на рідному ґрунті здобутки романтизму європейського, що зародився наприкінці XVIII ст. Їм імпонував інтерес романтиків до життя простого народу, до фольклору, до історичного минулого. Вони з ентузіазмом сприйняли баладу, ліричну пісню, романс, історичний роман та історичну драму, відчули потенціал цих жанрів, які відкривали нові горизонти для творчості.

До прикметної особливості епохи романтизму в Україні можна віднести виникнення літературного гуртківства: Ізмаїл Срезневський створює свій гурток у Харківському університеті, Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький у Львові об'єднуються в «Руську трійцю», Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш та ін. створюють кирило-мефодіївське братство в Києві.

Звичайно ж, ці однодумці мали потребу в спілкуванні, обміні думками, ідеями, ознайомленні з новими літературними здобутками. Так виникає

інтенсивне листування між українськими романтиками Західної України, Центральної України та Слобожанщини.

На цей час у Європі спостерігається справжній епістолярний бум, справжня, за визначенням Ю.Тинянова, «експансія» листа. Приватний лист набуває виняткової цінності: листи колекціонуються, особливо виразні й глибокі – копіюються й розповсюджуються як взірці одкровення й вишуканості. Так вони перетворюються на тексти з чіткими жанровими ознаками, стають літературним фактом.

Українські письменники-романтики, сказати б, приєдналися до цього процесу, долучалися до творення епістолярного канону, запропонували свої оригінальні взірці, що враховували не лишень європейські здобутки, а й вітчизняні традиції. Результати цих інтелектуальних потуг і стали предметом дослідження Оксани Михайлівни Свириденко.

Уже в анотації авторка дисертаційного дослідження окреслила параметри своїх зацікавлень: спостереження письменників-романтиків над сучасниками та занурення у свій власний внутрішній світ. І назвала тих, чий власний внутрішній світ відкрився в листах – це Л. Боровиковський, Є. Гребінка, М. Гоголь, М. Костомаров, А. Метлинський, М. Максимович, Т. Шевченко, П. Куліш, Я. Щоголів, М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич, О. Стороженко, М. Устиянович, О. Духнович, І. Гушалевиць, Ю. Федькович та ін. Це вони поєднали в своїх листах стремління до самовдосконалення і високу художність, що й зробило їх своєрідними пам'ятками високості людського духу, служіння народові, Батьківщині.

О.М. Свириденко в своєму дисертаційному дослідженні не втомлюється нагадувати про традиції, які закладалися українськими письменниками в царині епістолярного жанру, закладалися в відомих трактатах Ф. Прокоповича, М. Довгалевського, в анонімних трактатах. Отож українським письменникам-романтикам залишалося, керуючись європейською модою,

дещо оновлювати взірці, описані в підручниках викладачів Києво-Могилянської академії та відмовлятися від надмірної етикетності й сервілійності, вносячи в них ноту чи струмись особистісного, усе відвертішого й вишуканішого опису висвітлення глибин внутрішнього світу.

Зорієнтуватися в складних матеріалах письменницьких епістолярій дисертантці допомагають ґрунтовні праці попередників – І. Франка, який свого часу опублікував і прокоментував листи Т. Шевченка, С. Руданського, М. Драгоманова, С. Єфремова, публікатора листів Т. Шевченка, А. Шамрая, автора студій про харківських романтиків, в якій уміщено чимало їхніх листів, В. Гладкого, дослідника епістолярної спадщини В. Стефаніка, В. Святковця, знавця листування Лесі Українки, Ж. Ляхової, яка запропонувала аргументовану типологію приватних кореспонденцій письменників, зокрема, Т. Шевченка, Ю. Шереха, автора глибокого дослідження про листи П. Куліша, В. Назарука, автора дисертаційного дослідження (на жаль, досі не виданого) про епістолярну прозу кінця XVI- початку XVII ст., Л. Вашків, дослідниці епістолярної критики початку XX ст., В. Ткачівського, знавця листування І. Франка, В. Кузьменка, дослідника-піонера епістолярію чи не найскладнішого періоду в історії української літератури – доби сталінізму, тобто 20-50-х рр. XX ст., Г. Мазохи, яка продовжила, після В. Кузьменка, вивчення письменницьких листів другої половини XX ст.

О.М. Свириденко посилається в своїй дисертації на праці Л. Морозової, А. Ільків, А. Зіновської, В. Стернічук, Ю. Барабаша, Н. Копистянської та ін.

В окремому розділі дисертаційного дослідження О.М. Свириденко йдеться про наших учених, які свого часу опублікували й прокоментували листи часів кінця XVI- початку XVII ст., епістолярні форми XVIII ст. Цінним тут є висновок, до якого доходить дисертантка: «Епістолярна романтична манера в Україні формувалася у взаємодії з бароковою та в певному протистоянні з бурлескною традицією листування» (с.55). Важливими у праці О.М. Свириденко є міркування про міру впливу на українських письменників-

романтиків європейської епістолярної традиції. Проте вона ніколи не забуває про специфіку переживань європейця й українця. У той час, коли європеєць реагував на першу французьку революцію, українець болісно сприймав руйнування Запорізької Січі, української державності й подальше поневолення Лівобережної України Російською імперією – саме ці події призвели українця до національної туги, до пошуку духовних основ буття, потреби в особливій дружбі і гуртуванні та дружньому листуванні (с. 67) – саме це й рятувало від самотності (с. 69). Саме в такій атмосфері й народжувався романтичний лист, формувався його культ (с.72 і далі), бо епістолярна форма була найсуголоснішою романтизмові – «з його культом людської індивідуальності, з його увагою до внутрішнього світу особистості, з його настановою на сповідальність, на пізнання індивідуального досвіду» (с. 92).

Особливої ваги лист в епоху романтизму набував тоді, коли він писався людиною винятковою, творчою, геніальною – такими були листи, написані Г.С. Сковородою, М.В. Гоголем, Т.Г. Шевченком. Щоб адекватно оцінити такі листи, П. Куліш, приміром, мусив винайти «психографічний» метод, який полягав у врахуванні особливостей почерку, кольору чорнила, підготовкою до писання пера тощо. Він же ставить питання про духовну біографію письменника, в основу якої мають лягти його листи. І ця духовна біографія, звичано ж, мусить урахувати і лист-щоденник, і лист-фрагмент, і лист-телеграму, і національні особливості листа, її екстатичні стани авторів листів, і психологічні інтроспекції адресанта, і його релігійно-кордоцентричне світовідчуття та романтичну (сердечну) чутливість.

Цікавим і змістовним у дисертаційному дослідженні О.М. Свириденко є розділ «Проблематика і жанрова специфіка романтичного листа». Тут врахована та обставина, що в Україні в епоху романтизму, за словами М. Коцюбинської, «бракувало трибуни для висловлення і вільного обговорення» суспільно-політичних проблем (с. 123). А серед них – така важлива проблема,

як національна консолідація, відтік українців у чужі землі, право України на киеворуську спадщину, складне політичне становище України, формування повноцінної моделі національної історії, роз'єднання України, міжнаціональні стосунки, формування української мови, національна ідентичність, відсутність єдиного правопису, український фольклор, роль мистецтва в житті народу, націєтворча роль літератури, національна ментальність, свобода, людська природа – ось ті найгостріші питання, які обговорюються в приватних листах письменників-романтиків, обговорюються в умовах жорстокої царської цензури (попри існування заклеєного конверта, який ніби навмисно вигаданий для тих, хто існує в умовах політичної несвободи) і це надає цим листам додаткової ваги, адже вони зафіксували непоборне стремління мислячої частини українців до розкріпаченого розвитку та незалежності.

Важливість національної ідеї в листуванні українських письменників-романтиків спонукала дисертантку до висвітлення її в окремому розділі. Вона виділяє відкриті листи, листи-фікції, епістолярні памфлети та ін. Увиразнює це висвітлення посилення на подібну продукцію європейських письменників-романтиків. Вона вказує, що для європейців таке листування – це можливість співфілософствувати. «Натомість для М. Максимовича, представника українського романтизму, що був суттєво втягнутий у суспільно-політичний рух, відкриті епістолярні діалоги – це можливість спільного студіювання національної історії з подальшим оприлюдненням на шпальтах тогочасної періодики доказових діахронічних схем української історії» (с. 192). Не оминає дисертантка й непорозуміння між М. Максимовичем і П. Кулішем, пов'язане з рецензією М. Максимовича на «Записки о Южной Руси» - вона пояснює це вододілом між романтичною наукою, яку представляв М. Максимович, і паростками позитивістського пізнання, які з'являлися в світогляді П. Куліша (хоча, скажімо, в поглядах на значення мови для українського народу П. Куліш залишався на романтичних позиціях). Вважає в цьому розділі й посилення на висловлення О. Герцена, що «Б. Хмельницький

не з любові до Москви, а з нелюбові до Польщі «віддався» російському царю» (с. 227-228), яке перегукується з мотивацією сьогоденного вибору українців на президентських виборах.

Доповнює розділ про національну ідею у листуванні письменників-романтиків підрозділ про наукову складову їхніх листів – тут вона виділяє лист-статтю як альтернативну форму існування української науки, а також лист-історико-топографічний нарис.

Важливим у доробку українських письменників-романтиків був лист-травелог. Проте мав він суто українську специфіку. Справа в тому, що наші письменники майже не бували за межами України (виняток – М. Гоголь), отож їхні подорожі та описи подорожей обмежувалися здебільшого описами України, а ще описами поїздок до Росії, яка, як правило, постає холодною, ворожою територією. Ще одним різновидом мандрів українців ставали виїзди на заслання до Сибіру, Казахстану, Киргизії. Додаткового відтінку листам-травелогам надає суто українське протиставлення міста селу, з особливим висвітленням прикметних рис національного буття (див. хоча б листи Я. Головацького про подорож Карпатами).

Доречним у дисертаційному дослідженні О.М. Свириденко є підрозділ про листи-сповіді й листи-проповіді. Звичайно ж, тут ідеться у першу чергу про «Вибрані місця із листування з друзями» М.В. Гоголя, з їх відчутною, на думку Ю. Барабаша, залежністю від світових релігійних мислителів та релігійних мислителів українських, а ще – залежністю від листування Г.Г. Сковороди.

Додаткової вартості листам українських письменників-романтиків надає естетична складова. Ці листи часто ставали, каже О.М. Свириденко, місцем «апробації новаторських романтичних теорій та прийомів» (с. 307). «Мовиться, продовжує дисертантка, про романтичну іронію, поетику контрасту, фрагментарність, багат шаровість, несподівані переходи від

трагічного до комічного, від високого до низького і навпаки, глибинний психологічний аналіз. Чинником художності романтичної епістоли стало також постійне апелювання до алюзій, які невіддільні від процесу самовизначення адресата-романтика. Йдеться і про використання такої форми інтертекстуальності, як цитати. Мається на увазі цитування народних ліричних пісень, а також поетичних текстів, суголосних за емоційною тональністю, що спричинювало ефект ліризації романтичного епістолярного тексту» (с. 307).

Саме ці ознаки й перетворили лист як винятково побутовий документ на лист як літературний фактор. І це перетворення сталося не без зусиль письменників-романтиків, у тім числі й українських письменників-романтиків. Саме письменники-романтики зробили можливим розкриття внутрішнього світу людини, показали спроможності психологічного аналізу, рефлексії та самозаглиблення (с. 311), зробили серце центом внутрішнього життя адресата (с. 320). Саме в листах письменників-романтиків знаходимо сплав розповідного начала та лірики, який знаменував появу поезій у прозі.

Спираючись на національну фольклорну сміхову культуру, на традиції українського низового бароко, насамперед на бурлескно-травестійну літературу XVII-XVIII ст., українські письменники-романтики у своїх листах розширюють можливості іронічного світобачення. Вони однаково майстерно вдаються як до асоціативної, так і до ситуативної іронії. Не цураються вони й самоіронії. О.М. Свириденко знаходить у листах письменників-романтиків вияви літературних алюзій. Вони охоче вдаються як до алізій до творів світової літератури, так і до алюзій до грецьких міфів, Біблії, «Слова о полку Ігоревім», «Історії русів», літописів – часто це дозволяє їм «(з огляду на можливу перлюстрацію та жорстоку цензуру) дотримуватися замаскованого способу викладу думок, писати поміж рядків за посередництвом використання езопової мови, з натяками, недомовками, добре зрозумілими для адресатів» (с. 387). Таку ж функцію виконували й різноманітні містифікації, до яких

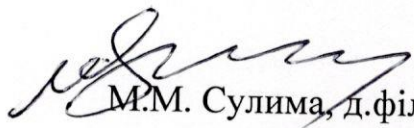
вдавалися українські письменники-романтики – вони «маскували свою ідентичність не заради самодостатньої гри з читачем, а з метою приховування авторства перед безпосередньою політично-цензурною загрозою, адже можлива містифікація завжди відігравала так звану конспіративну функцію. Тобто це була гра не заради гри, не містифікація заради містифікації, а гра та містифікація заради самозбереження та втаємниченого прописування програми подальшого поступу нації» (с. 391). Вершиною містифікації став твір М. Костомарова «Скотский бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю», твір, що спонукав Дж. Оруелла до написання антиутопії «Скотоферма» (чи «Колгосп тварин»).

Дисертаційне дослідження О.М. Свириденко «Епістолярій українських письменників-романтиків: проблематика, жанрові особливості та поетика» відкрила перед нами одну зі сторін багатогранної діяльності письменників-романтиків, їхні думки й сподівання, довірені листи. Відмова від вульгарно-соціологічного поділу романтизму на прогресивний і реакційний відкрила перед дослідниками нові можливості, дозволила належно оцінити спадщину письменників-романтиків, спадщину, яка досягла й світового рівня (М. Гоголь, Т. Шевченко, Є. Гребінка, М. Костомаров та ін.). Дисертаційне дослідження О. М. Свириденко продемонструвало нам інтелектуальну потугу українських письменників-романтиків, їх занурення в літературну спадщину Київської Русі та барокового періоду, а також глибоке проникнення в процеси, що відбулися в літературних європейських країнах. Така практика, звичайно ж, дала свої результати: оновлення літератури без опертя на досягнення попередніх поколінь, сусідніх країн не завжди буває успішним і результативним.

О.М. Свириденко у своїй дисертації висвітлила всі аспекти, пов'язані з листуванням українських письменників-романтиків. Проте я змушений вказати й певні недогляди. Скажімо, на сс. 153 і 307-310 я помітив повтори в тексті. Л. Костенко варто було називати поетесою, а не дослідницею (с. 181).

Не зайвим було б указати, що полеміка В. Крестовського і М. Костомарова — це дві В. Крестовського і дві статті В. Костомарова. На с. 249 слід було зазначити, що приписування драми «Милость Божая» Ф. Прокоповичу було хибним і пізніше було спростоване. На с. 353 переклад «Фауста» приписаний Д. Венетіанову, хоча насправді його здійснив Д. Венівітінов. Мабуть, О.М. Свириденко варто було б врахувати в своєму дисертаційному дослідженні й такий різновид листування, як послання/посланіє — згадаймо хоча б шевченкове «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє» (1845).

Дисертація О.М. Свириденко відповідає всім вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567 (зі змінами, внесеними згідно з постановами КМ України № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.). Солідний список публікацій (24 фахових літературознавчих статей), широка апробація на українських та міжнародних конференціях, осяжна бібліографія опрацьованої літератури (571 позиція плюс близько сотні рукописних матеріалів), а також інші відзначені у відгуку здобутки дають цілковиті підстави для присудження Свириденко Оксані Михайлівні ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 — українська література.

М.М. Сулима, д.філол. наук,

проф., акад. НАН України,
заст. директора з наукової роботи

Інституту літератури

ім. Т.Г. Шевченка НАН України

